

Інститут юридичної відповідальності як елемент системи права: погляди сучасних науковців

Institute of legal responsibility as an element of law system: minds of modern scientists

Вікторія Джуган

Ключові слова:

система права, елементи системи права, інститут права, юридична відповідальність, інститут юридичної відповідальності.

Key words:

system of law, elements of law system, institute of law, legal responsibility, institute of legal responsibility.

Одним з актуальних питань дослідження юридичної науки було та залишається питання системи права як виразника загальнообов'язкових правил поведінки, що утворює певну систему норм, пов'язаних внутрішньою єдністю. Питання єдиного розуміння базових елементів системи права залишаються спірними, не дивлячись на те, що проведено багато наукових досліджень у цій сфері. На сьогодні важливою залишається проблема з'ясування сутності та змісту такого елементу системи права, як інститут права, в цьому випадку інститут юридичної відповідальності. Значення інституту юридичної відповідальності обумовлене її багатостороннім характером, оскільки вона виконує ряд функцій, зокрема сучасні дослідники обґрунтовують наявність інтегративної функції юридичної відповідальності¹. Не дивлячись на те, що в юриспруденції давно вивчається питання генези інституту юридичної відповідальності, юридичною наукою не запропоновано єдиного тлумачення такого поняття, природи та її значення в системі права.

Питанням системи права присвячені праці таких українських та російських вчених-правознавців, як С. Алексєєв, С. Бобровник, О. Богініч, К. Волинка, О. Зайчук, О. Іоффе, М. Кельман, Д. Керімов, В. Копейчиков, В. Костицький, В. Лазарєв, С. Лисенков, М. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Петришин, В. Погорілко, С. Погребняк, П. Рабінович, О. Скакун, Т. Тарахонич, Ю. Тихомиров, М. Цвік, Ю. Шемшученко, О. Ющик. Окремі загальнотеоретичні дослідження проблем інституту юридичної відповідальності були зроблені І. Аземшою, М. Александровим, К. Басіним, О. Безклубим, Д. Беловою, Ю. Бисагою, Н. Бобровою, В. Джуган, І. Зеленою, Т. Зражевською, В. Кампо, М. Кельманом, Л. Коритко, В. Котюком, В. Лучіним, В. Марчуком, А. Машковим, В. Мелашенком, Л. Наливайком, П. Недбайлом, В. Ржевським, Н. Свиридюк, В. Середюк, О. Фрицьким, Я. Шевченко, Т. Шоном та іншими науковцями. Серед зарубіжних вчених питання юридичної відповідальності досліджували М. Амелер, І. Афанасьєв, А. Барнашов, К. Бельський, С. Братусь, Д. Златопольський, М. Краснов, А. Мішин, В. Маклаков, І. Самощенко, М. Фарукшин, Б. Ф'юїті, В. Чіркін.

Метою статті є дослідження сутності та змісту інституту юридичної відповідальності як елементу системи права. Ця мета зумовила такі завдання нашої роботи: проаналізувати особливості системи права, з'ясувати суть юридичної відповідальності; дослідити питання становлення інституту юридичної відповідальності в Україні; проаналізувати принципи та функції юридичної відповідальності, обґрунтувати місце юридичної відповідальності в системі права України та зробити відповідні висновки.

Поняття «система» застосовується у різних науках. З точки зору філософії система – це специфічно відокремлена з середовища цілісна множина елементів, які поєднуються між собою сукупністю внутрішніх відносин і зв'язків². В юриспруденції використовуються категорії «система права», «система законодавства» «правова система», «політична система». В теорії права систему права (*system of law*) розуміють як об'єктивно зумовлену внутрішню будову права держави, яка відображається в єдності, узгодженості всіх правових норм та поділі їх на інститути, галузі та підгалузі.

¹ Середюк В. Інтегративна функція юридичної відповідальності / В. Середюк // Право і громадянське суспільство. – 2014. – № 1. – С. 5–14.

² Загальна теорія держави і права : [підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів] / Л. Богачова, В. Ткаченко, М. Цвік]. – Х. : Право, 2002. – С. 254.

Відомо, що елементами системи права є норма, інститут, галузь та підгалузь. До її особливостей належать об'єктивний характер³; структурний поділ на елементи; взаємозв'язок її елементів; структурна ієрархічність її складових частин; диференціація системи права; стабільність та динамізм системи права. Внутрішній зміст системи права становить її структуру, яку формують як окремі взаємопов'язані її частини, так і об'єднання правових норм в одну систему. Правова норма є найменшим первинним, окремим структурним елементом права, що становить правило поведінки загальнообов'язкового характеру, встановлене та охоронюване державою; інститут права – це відособлена в межах галузі чи кількох галузей сукупність правових норм, які регулюють певний вид суспільних відносин, це перша після норми правова спільність⁴; підгалузь права є певною сукупністю правових інститутів, що об'єктивно складаються в межах однієї галузі права, це не обов'язковий елемент кожної галузі, а характерний лише для об'ємних галузей права; галузь права – відособлена сукупність однотипних правових норм, які регулюють певну сферу однорідних суспільних відносин в межах свого предмета та метода правового регулювання.

Наше дослідження присвячене аналізу інституту юридичної відповідальності, суть якого можна розкривати, виходячи з основних правових категорій (поняття, становлення, мета, ознаки, принципи, функції), які визначають його як самостійний елемент в системі права.

Вищезгадане визначення правового інституту є загальновідомим та об'єктивним, але не єдиним. Так, на думку М. Дюверже, поняття «інститут права» означає спільність ідей, що становлять упорядковану та організовану цілісність (відповідальність, власність, шлюб)⁵. М. Байтін⁶ та Д. Петров вважають, що ця категорія становить сукупність норм, що регулюють той чи інший вид схожих, близьких, у певному сенсі родинних відносин. С. Алексєєв⁷, В. Копейчиков⁸, В. Котюк⁹, В. Перевалов¹⁰ визначають інститут права як відносно відокремлену сукупність правових норм. Практично схоже визначення цього поняття пропонують такі вчені, як М. Абдуллаєв¹¹, С. Комаров, В. Марчук¹², В. Нерсєсянц¹³ і Л. Ніколаєва, які характеризують його як сукупність однопорядкових норм. Відразу зрозуміло, що вчені в усіх визначеннях цього поняття єдині в тому, що воно становить окрему юридичну конструкцію певного об'єднання юридичних норм. Аналіз поняття «правовий інститут» та його природи дає можливість виділити такі його особливості: регулює певний вид однорідних суспільних відносин; має текстовий вираз у вигляді групи власних понять, термінів, конструкцій; має специфічний спосіб закріплення в законодавстві; самостійність та незалежність від інших інститутів права; специфічність засобів правового регулювання; відображає повноту регульованих відносин.

В системі права України, як і в системі права будь-якої держави, інститут права є обов'язковою структурною частиною цілісної системи права, тому що кожна галузь права має інститути права як самостійний структурний підрозділ. Основною метою інститутів права є цілісне, логічно завершене регулювання певної групи (виду) однорідних суспільних відносин. Водночас за сферою свого поширення правові інститути можуть бути сформовані на базі правових норм різних галузей права, тобто бути міжгалузевими. Саме таким міжгалузевим інститутом є інститут юридичної відповідальності, який є безпосереднім предметом цього дослідження. Він є одним з обов'язкових структуроутворюючих інститутів у системі права. В юридичній науці немає єдиного розуміння поняття, природи та місця юридичної відповідальності в системі права, однак очевидно, що юридична відповідальність є різновидом соціальної відповідальності, метою якої у широкому розумінні є охорона наявного устрою, суспільного порядку, попередження вчинення правопорушень, а у вузькому розумінні – покарання винного. Поширено, що суть юридичної відповідальності полягає у свідомому ініціативному виконанні моральних, юридичних та інших обов'язків, в усвідом-

³ Волинка К. Теорія держави і права : [навчальний посібник] / К. Волинка. – К. : МАУП, 2003. – С. 254–256.

⁴ Зайчук О. Теорія держави і права: академічний курс: [підручник] / О. Зайчук, Н. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 388.

⁵ Дюверже М. Политические институты и конституционное право / М. Дюверже // Антология мировой политической мысли: в 5 т. – М. : Мысль, 1997. – Т. 2 : Зарубежная политическая мысль XX в. – 1997. – С. 644–655.

⁶ Байтин М. Система права: к продолжению дискуссии / М. Байтин, Д. Петров // Государство и право. – 2003. – № 1. – С. 25.

⁷ Алексєєв С. Право на пороге нового тысячелетия: некоторые тенденции мирового развития – надежда и драма современной эпохи / С. Алексєєв. – М. : Статут, 2000. – С. 247–248.

⁸ Копейчиков В. Загальна теорія держави і права : [навчальний посібник] / В. Копейчиков. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – С. 171.

⁹ Котюк В. Теорія права: курс лекцій / В. Котюк. – К. : Вентурі, 1996. – С. 55.

¹⁰ Алексєєв С. Теория государства и права : [учебник для вузов: для студентов, обучающихся по специальности «Юриспруденция»] / С. Алексєєв, В. Перевалов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма, 2007. – С. 21.

¹¹ Абдуллаєв М. Проблемы теории государства и права / М. Абдуллаєв, С. Комаров. – СПб. : Питер, 2003. – С. 336.

¹² Марчук В. Нариси з теорії права : [навчальний посібник] / В. Марчук, Л. Ніколаєва. – К. : Фенікс, 2003. – С. 221–222.

¹³ Нерсєсянц В. Общая теория права и государства / В. Нерсєсянц. – М. : НОРМА, 2001. – С. 430.

ленні свого боргу перед суспільством, державою, іншими членами суспільства (позитивна), а також відповідальність за минуле поведіння, що суперечить визначеним соціальним, у тому числі юридичним, нормам (негативна)¹⁴.

З вищевикладеного, а також з аналізу інших історико-теоретичних праць у досліджуваній сфері можна констатувати певні узагальнення щодо генези інституту юридичної відповідальності в світі загалом та в Україні зокрема. Сталий дихотомічний підхід щодо розуміння юридичної відповідальності (через позитивну та негативну складові) сформувався лише в другій половині ХХ ст. Її витoki слід шукати в римському праві. Так, видатний філософ, оратор та політичний діяч М.Т. Цицерон у своєму творі «Про закони» зазначав, що, якщо в часи правління Тарквінія (п'ятий цар у Римі) в Римі не було писаного закону про образу честі, то це зовсім не означає, що Секст Тарквіній не переступив віковичного закону, вчинивши насильство над Лукрецією, дочкою Триціпітіна¹⁵. Така природна форма реалізації права передбачала застосування відповідальності за правопорушення шляхом санкціонування кровної помсти (*talio*) з метою задоволення інтересів потерпілого. Лише після того, як зникає уявлення про кровну помсту, формується інститут зобов'язання з деліктів (*obligationes ex delicto*). Становлення нормативних приписів про юридичну відповідальність пов'язано з Законами XII таблиць – основним джерелом стародавнього римського права (451–450 рр. до н. е.). В Україні становлення інституту юридичної відповідальності можна пов'язати з історичними періодами формування її державності: 1) князівський період (кінець IX – початок XIII ст.). Джерелами права про юридичну відповідальність в цей період були «Слово про закон і благодать» (1052 р.), «Руська Правда» (XI ст.), «Повість минулих літ» (1113–1116 рр.), «Повчання» (1117 р.); «Слово о полку Ігоревім» (1185 або 1187 р.) тощо; 2) період середини XIII – середини XVI ст.; в цей час обґрунтовано ідею суспільного договору, природного права, обмеження влади законом (Х. Філалет), основні принципи правової держави: верховенство права, законні дії державної влади (С. Оріховський); 3) козацько-гетьманський період (середина XVII – XIX ст.); правові ідеї, пов'язані з юридичною відповідальністю, містилися у «Конституції П. Орлика» (1710 р.); 4) імперський період (початок XIX – початок ХХ ст.); ідея позитивної юридичної відповідальності пропагувалася Г. Шершеневичем, В. Катковим, ідеї природного права, лібералізму, невідчужуваних прав і свобод особистості, правової держави, релігійно-морального сприйняття соціалізму – Б. Кістяківським; 5) п'ятий період (початок ХХ ст. – 1991 р.); правова думка в Україні розвивалася лише в межах наукового комунізму та історичного матеріалізму; 6) шостий період (з 1991 р. і до сьогодні); Україною активно розвивається національна школа права, виникають різні наукові напрями, підходи щодо розуміння інституту юридичної відповідальності.

Враховуючи поняття інституту права, юридичної відповідальності та її окремих видів, можна дати визначення інституту юридичної відповідальності. Так, О. Скакун вважає, що юридична відповідальність (*juridical liability / responsibility*) – це передбачені законом вид і міра обов'язку правопорушника потерпати примусового державно-владного позбавлення благ особистого, організаційного і майнового характеру у правовідносинах, що виникають між ним і державою з факту правопорушення¹⁶. Б. Базилев зазначає, що інститут відповідальності є загальним, комплексним за змістом, своєрідним за структурою, охоронним за призначенням, функціональним інститутом права¹⁷. А. Чирков вказує, що інститут відповідальності є функціональним міжгалузевим комплексним інститутом, що забезпечує «наскрізну» регламентацію важливих відносин, пов'язаних із залученням правопорушника до відповідальності¹⁸. На думку Р. Хачатурова та Р. Ягутяна, інститут відповідальності регулює відносини, які держава закріплює і розвиває, а також відносини, що виникають з правопорушень¹⁹. Так, Д. Лук'янець визначає інститут адміністративної відповідальності: він представляє собою нормативну модель механізму реалізації в адміністративному порядку санкцій правових норм, які мають форму стягнень²⁰. Л. Баранова, В. Борисова, І. Жилінкова, досліджуючи інститути цивільного права, роблять висновок, що цивільно-правова відповідальність є інститутом цивільного пра-

¹⁴ Братусь С. Юридическая ответственность и законность / С. Братусь. – М. : Юридическая литература, 1976. – С. 15–18.

¹⁵ Цицерон М.Т. Про державу; Про закони; Про природу богів / М.Т. Цицерон ; пер. з лат. В. Литвинова. – К. : Основи, 1998. – С. 417.

¹⁶ Скакун О. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : [підручник] / О. Скакун. – Х. : Еспада, 2006. – С. 642.

¹⁷ Базилев Б. Юридическая ответственность (теоретические вопросы) / Б. Базилев. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1985. – С. 47.

¹⁸ Чирков А. Ответственность в системе законодательства : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства, история правовых учений» / А. Чирков. – М., 1989. – С. 15.

¹⁹ Хачатуров Р. Юридическая ответственность / Р. Хачатуров, Р. Ягутян. – Тольятти : Акцент, 1995. – С. 132.

²⁰ Лук'янець Д. Розвиток інституту адміністративної відповідальності: концептуальні засади та проблеми правореалізації : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Д. Лук'янець. – К., 2007. – С. 12.

ва, в якому реалізуються загальні функції юридичної відповідальності, особливості прояву яких в цьому випадку обумовлюються метою застосування цивільно-правової відповідальності²¹. В. Погорілко та В. Федоренко конституційно-правову відповідальність вважають функціональним інститутом конституційного права, що об'єднує конституційно-правові норми, які регулюють суспільні відносини у сфері перспективної та ретроспективної юридичної відповідальності деліктоздатних суб'єктів за порушення конституційно-правових норм²². Отже, інститут юридичної відповідальності є складним міжгалузевим інститутом, що становить сукупність однорідних охоронних правових норм різних галузей права, які реалізуються по факту протиправної поведінки суб'єкта, притягнення його до відповідальності, відновлення правопорядку, верховенства права та справедливості.

Відомо, що принципи поділяються на загальні, міжгалузеві, галузеві та принципи окремих правових інститутів. Щодо принципів юридичної відповідальності, то об'єктивним є їх поділ на основні (базові) та спеціальні (інституційні). Всі принципи юридичної відповідальності діють не окремо один від одного, а цілісно, вони тісно взаємопов'язані та взаємообумовлені. До основних принципів юридичної відповідальності належать законність, обґрунтованість, справедливість, гуманізм, своєчасність та невідворотність юридичної відповідальності; до спеціальних (інституційних) принципів юридичної відповідальності належать регулювання та охорона прав і законних інтересів суб'єктів, стабілізація суспільного розвитку, формування та розвиток правової свідомості та правової культури. Єдина система принципів юридичної відповідальності обумовлена тим, що основні принципи юридичної відповідальності тотожні принципам права, а інституційні принципи цілісно відображають особливості цього інституту права.

Мета юридичної відповідальності визначає такі її функції: превентивну, каральну, відновлювальну, регулятивну, виховну. Превентивна функція виступає засобом попередження правопорушень; каральна функція становить реакцію суспільства в особі держави на шкоду, заподіяну правопорушником; виховна функція спрямована на виховання правопорушника; компенсаційна – на компенсацію заподіяної шкоди; регулятивна – на регулювання суспільних відносин. Таким чином, призначення юридичної відповідальності полягає у виконанні загальних функцій права. Для дієвості тієї чи іншої функції при її реалізації важливою є її взаємодія з відповідним елементом механізму правового регулювання, що посилює досягнення мети юридичної відповідальності.

Становлення системи права, формування її структурних частин, зокрема інститутів, в цьому випадку інституту юридичної відповідальності в Україні, а також мета, функції та принципи юридичної відповідальності зумовили його місце в системі права України. Інститут юридичної відповідальності є загальним, комплексним за змістом та своєрідним за своєю структурою функціональним міжгалузевим інститутом права, що посідає одне з центральних місць у системі права. Він всебічно регулює важливі відносини, пов'язані з залученням правопорушника до відповідальності. Юридична відповідальність насамперед класифікується за галузевою ознакою (конституційна, цивільна, адміністративна, кримінальна тощо) та становить феномен соціальної реальності, який проявляється в негативних для правопорушника наслідках. Функціональність цього інституту в системі права забезпечується через його взаємодію з іншими її елементами.

Отже, система права – це об'єктивно зумовлена внутрішня будова права певної держави, яка відображається в єдності, узгодженості всіх правових норм та поділі їх на норми, інститути, галузі та підгалузі. Позитивна юридична відповідальність – це відношення суб'єкта до дорученої йому справи, усвідомлення особою необхідності неухильно виконувати свої обов'язки; негативна – це особливий вид юридичної відповідальності, що становить відповідну реакцію суспільства та держави на здійснення особою винного протиправного діяння у формі застосування до неї заходів державного примусу. Сталий двоаспектний підхід щодо розуміння юридичної відповідальності сформувався в другій половині ХХ ст. Становлення нормативних приписів про неї пов'язане з Законами XII таблиць, що були основним джерелом права Стародавнього Риму. В Україні становлення інституту юридичної відповідальності охоплює основні історико-правові періоди розвитку її державності. Інститут юридичної відповідальності є складним міжгалузевим інститутом, що становить сукупність однорідних охоронних правових норм, розміщених у різних галузях права, які реалізуються по факту протиправної поведінки суб'єкта, притягнення його до відповідальності, відновлення правопорядку, верховенства права та справедливості. Юридична відповідальність побудована на основних та інституційних принципах, виконує ряд функцій, поділяється насамперед

²¹ Баранова Л. Цивільне право України : [навчальний посібник] : у 2 т. / Л. Баранова, В. Борисова та ін. ; [за заг. ред. В. Борисової, І. Спасибо-Фатєєвої, В. Яроцького]. – К. : Юрінком Інтер, 2007– . – Т.1. – 2007. – С. 268.

²² Погорілко В. Конституційне право України. Академічний курс : [підручник] : у 2 т. / В. Погорілко, В. Федоренко ; за ред. В. Погорілка. – К. : Юридична думка, 2006– . – Т. 1. – 2006. – С. 520.

за галузевою ознакою та посідає одне з центральних місць в системі права України. Вважаємо за доцільне в своїх подальших дослідженнях здійснити аналіз галузевої юридичної відповідальності в праві європейських держав.

Анотація

У статті висвітлюються поняття системи права та її основних елементів. Автор досліджує спірні питання щодо поняття та сутності юридичної відповідальності, загальні підходи формування інституту юридичної відповідальності та перспективи його розвитку, основні функції та принципи юридичної відповідальності, а також місце юридичної відповідальності в системі права України.

Summary

In the article the concept of the system of law and its basic elements is investigated. The author examines the controversial issues of the concept and essence of legal responsibility, common approaches of formation of the institute of legal responsibility and perspective of its development, the basic functions and principles of legal responsibility, and the place of legal responsibility in the law system of Ukraine.

Використана література:

1. Середюк В. Інтегративна функція юридичної відповідальності / В. Середюк // Право і громадянське суспільство. – 2014. – № 1. – С. 5–14.
2. Загальна теорія держави і права : [підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів] / [Л. Богачова, В. Ткаченко, М. Цвік]. – Х. : Право, 2002. – 432 с.
3. Волинка К. Теорія держави і права : [навчальний посібник] / К. Волинка. – К. : МАУП, 2003. – 240 с.
4. Зайчук О. Теорія держави і права: академічний курс : [підручник] / О. Зайчук, Н. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 685 с.
5. Дюверже М. Политические институты и конституционное право / М. Дюверже // Антология мировой политической мысли : в 5 т. – М. : Мысль, 1997– . – Т. 2 : Зарубежная политическая мысль XX в. – 1997. – 347 с.
6. Байтин М. Система права: к продолжению дискуссии / М. Байтин, Д. Петров // Государство и право. – 2003. – № 1. – С. 25–34.
7. Алексеев С. Право на пороге нового тысячелетия: некоторые тенденции мирового развития – надежда и драма современной эпохи / С. Алексеев. – М. : Статут, 2000. – 256 с.
8. Копейчиков В. Загальна теорія держави і права : [навчальний посібник] / В. Копейчиков. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 320 с.
9. Котюк В. Теорія права: курс лекцій / В. Котюк. – К. : Вентурі, 1996. – 208 с.
10. Алексеев С. Теория государства и права : [учебник для вузов: для студентов, обучающихся по специальности «Юриспруденция»] / С. Алексеев, В. Перевалов. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма, 2007. – 484 с.
11. Абдулаев М. Проблемы теории государства и права / М. Абдулаев, С. Комаров. – СПб. : Питер, 2003. – 576 с.
12. Марчук В. Нариси з теорії права : [навчальний посібник] / В. Марчук, Л. Ніколаєва. – К. : Фенікс, 2003. – 304 с.
13. Нерсесянц В. Общая теория права и государства / В. Нерсесянц. – М. : НОРМА, 2001. – 781 с.
14. Братусь С. Юридическая ответственность и законность / С. Братусь. – М. : Юридическая литература, 1976. – 215 с.
15. Цицерон М. Про державу; Про закони; Про природу богів / М. Цицерон ; пер. з лат. В. Литвинова. – К. : Основи, 1998. – 476 с.
16. Скакун О. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : [підручник] / О. Скакун. – Х. : Еспада, 2006. – 776 с.
17. Базылев Б. Юридическая ответственность (теоретические вопросы) / Б. Базылев. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1985. – 120 с.
18. Чирков А. Ответственность в системе законодательства : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства, история правовых учений» / А. Чирков. – М., 1989. – 26 с.
19. Хачатуров Р. Юридическая ответственность / Р. Хачатуров, Р. Ягютян. – Тольятти : Акцент, 1995. – 197 с.
20. Лук'янець Д. Розвиток інституту адміністративної відповідальності: концептуальні засади та проблеми правореалізації : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Д. Лук'янець. – К., 2007. – 35 с.

21. Баранова Л. Цивільне право України : [навчальний посібник] : у 2 т. / Л. Баранова, В. Борисова та ін. ; [за заг. ред. В. Борисової, І. Спасибо-Фатєєвої, В. Яроцького]. – К. : Юрінком Інтер, 2007– . – Т.1. – 2007. – 480 с.
22. Погорілко В. Конституційне право України. Академічний курс : [підручник] : у 2 т. / В. Погорілко, В. Федоренко ; за ред. В. Погорілка. – К. : Юридична думка, 2006– . – Т. 1. – 2006. – 544 с.

Вікторія Джуган,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного та господарського права і процесу
Прикарпатського юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»